

**TALABALARDA EKOLOGIK AXLOQIY KOMPETENTLIKNI SHAKLLANTIRISH
IMKONIYATLARI****ВОЗМОЖНОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ НРАВСТВЕННОЙ
КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ****OPPORTUNITIES FOR FORMING ENVIRONMENTAL AND ETHICAL COMPETENCE
OF STUDENTS****Hamraqulov Jahongir Baxtiyorovich¹****¹Hamraqulov Jahongir Baxtiyorovich**– Farg'ona davlat universiteti, texnologik ta'lim
kafedrasi o'qituvchisi**Annotatsiya**

Ushbu maqolada talabalarda ekologik axloqiy kompetentlikni shakllantirishning xorij tajribasi va milliy ta'lim imkoniyatlari, ularda ekologik axloqiy mas'uliyatni shakllantirish va ularning tabiatga hurmatini shakllantirish bilan bog'liq ijtimoiy-pedagogik vazifalar haqida fikr yuritiladi, ekologik faollik va mas'uliyatni tarbiyalash muammolari bayon etiladi.

Аннотация

В данной статье отражены зарубежный опыт и отечественные образовательные возможности формирования экологической нравственной компетентности учащихся, социально-педагогические задачи, связанные с формированием у них экологической нравственной ответственности и бережного отношения к природе, проблемы воспитания экологической активности и ответственности.

Abstract

This article presents the foreign experience and national educational opportunities for the formation of environmental moral competence of students, social and pedagogical tasks associated with the development of their environmental moral responsibility and respect for nature, the issues of educating environmental activity and responsibility.

Kalit so'zlar: *ekologiya, etika, kompetentlik, ekologik etika, ekologik ong, ekologik huquqiy norma, ekologik axloqiy munosabat, ekologik axloqiy kompetentlik, ekologik stereotip, ekologik faollik.*

Ключевые слова: *экология, этика, компетентность, экологическая этика, экологическое сознание, эколого-правовая норма, эколого-этическая установка, эколого-этическая компетентность, экологический стереотип, экологическая деятельность.*

Key words: *ecology, ethics, competence, ecological ethics, ecological consciousness, ecological legal norm, ecological and ethical attitude, ecological and ethical competence, ecological stereotype, ecological activity.*

KIRISH

Jahon mamlakatlarida ekologik axloqiy bilim va ko'nikmalarni yoshlarga tizimli singdirib borish amaliyoti O'zbekistonda nisbatan barvaqt boshlangan. Shimoliy Yevropa va Amerika mamlakatlarida atrof-muhitni muhofaza qilish strategiyasidan uning holatini hamma bosqichda nazorat qilishga tomon qaratildi. Mazkur davlatlarning ichki va tashqi siyosatlarining barcha sohalarida atrof-muhit muhofazasi masalalari kiritilganligi nazoratga olinib, insoniyatning atrof-muhitdagi barcha faoliyati barqaror rivojlanish tamoyillarida to'liq mos kelishiga xalqaro hamjamiyat e'tibori kuchaytirildi. Yangicha yondashuvning diqqatga sazovar tomonlaridan biri jamoatchilikga turli xil ekologik axborotlarni erkin olish va tarqatishlariga keng huquqlar berilganligidadir. Shuningdek, ekologik axloqiy munosabatni shakllantirishni hukumat darajasidagi ish sifatida ko'rish, katta-yu kichikni tabiatga g'amxo'rlik qilishga yo'naltirish dolzarb vazifalardan biridir.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Hozirgi kunda ekologik etika turli fan sohalarining bevosita yoki bilvosita tadqiqot obyektiga aylandi, uning tarkibidan bir qator yo'nalishlar ajralib chiqib, alohida fan sifatida shakllanmoqda. G'arb mamlakatlari tadqiqotchilaridan A.D.Ursul, F.I.Girenok ishlarida ekologik mas'uliyatni shakllantirish mummulari, M.M.Budiko, J.Dorst, G.Uayt, G.Xefling, G.S.Xozin asarlarida ekologik faollik va fuqarolik pozitsiyasini mustahkamlash masalalari tadqiq etilgan.

MDH mamlakatlarida ham ekologik etika va uning zamonaviy muammolarini tadqiq etish masalalari o'tgan asrning boshlarida maydonga kela boshlagan va bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmay kelayotgan yo'nalish hisoblanadi. Ekologik etikaning falsafiy jihatlarini tizimli ravishda kompleks o'rganish, mavjud empirik, statistik, sotsiologik axborotlarni umimlashtirish, ularning universallashtirish, nazariy-metodologik asoslarini yaratish zaruriyati V.S.Arefeva, B.A.Voronovich,

E.V.Girusov, V.D.Komarov, A.Z.Pankratovlarning ishlarida; tabiatni muhofaza qilish strategiyasi va taktikasi hamda bu jarayonlarning turli mamlakatlardagi o'ziga xos xususiy jihatlari, shuningdek, umumiylik qonuniyatlari V.V.Motilev, Z.N.Navruzov, Y.V.Oleynikov, K.N.Smironovlarning tadqiqotlarida; ekologik mas'uliyat genezisining retrospektiv xususiyatlari S.S.Batenin, V.N.Ivanov, V.K.Raxlin, P.A.Sorokin, A.Xukumovlarning asarlarida, tabiatni muhofaza qilish sohasidagi ekologik mas'uliyatning ahamiyati V.F.Baratov, M.Y.Lemeshev, Y.Mikolash, P.G.Oldak, V.I.Saxarevlarining ilmiy tadqiqotlarida, ekologik ijtimoiy-siyosiy faollik va fuqarolik mas'uliyatining jamiyat demografik, etnografik xususiyatlari V.A.Anuchin, S.Ziyoyev, S.K.Kamolov, L.Levi, V.M.Fedorovlar tomonidan tadqiq etilgan.

Ekologik xavfsizlik muammosi allaqachonlar milliy va mintaqaviy doiradan chiqib, butun insoniyatning umumiy muammosiga aylandi[1;3;4;14]. Ayniqsa, Markaziy Osiyo davlatlarida tabiatni muhofaza qilishga oid qonunchilik rivojlanmoqda va takomillashmoqda[1]. Ayni vaqtda, yurtimizda ekologik etika muammolariga bag'ishlangan ilmiy izlanishlar ham olib borilmoqda. O'zbek olimlaridan Z.Abdullayev, A.Nigmatov, L.Abdunazarov, Sh.Muhamedov, I.Hoshimovalar tomonidan ekologik mas'uliyat, ekologik axloqiy qadriyat, ekologik ta'lim-tarbiya metodikasiga doir bir qator tadqiqotlar olib borilgan[2;5;6;7;8;9;10;11;12;13].

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Maqolada pedagogik, psixologik va metodik adabiyotlarni o'rganish, nazariy va qiyosiy tahlil, ijtimoiy so'rov (anketa, suhbat, intervyu, tashxis), pedagogik kuzatish, modellashirish, baholash, umumlashtirish va statistik tahlil metodlaridan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Xalqaro standartlarga monand ravishda ekologik axloqiy ta'limda atrof-muhit haqida, atrof-muhit yordamida va atrof-muhit uchun ta'limlari mavjud. Bu uch komponent ekologik axloqiy ta'lim va tarbiyaning bo'laklangan masalalarini bir butun yechimini ta'minlaydi.

O'zbekistonda ekologik axloqiy ta'limning ayrim ko'rinishlari umumiy o'rta ta'limda biologiya, geografiya, tarix, tabiatshunoslik kabi fanlarga integratsiya qilingan va ekolog-pedagoglar tomonidan olib borilmaydi. Ekologik vaziyatlar, atrof-muhitni asrab-avaylash to'g'risida ma'lumotlar berilsa-da, ekologiyaga axloqiy munosabatni shakllantirish to'g'risidagi bilim va ko'nikmalar shakllantirilmaydi. Mazkur fanlar aksariyat holda turdosh fan o'qituvchilari tomonidan olib boriladi.

Xuddi shunday holat oliy ta'limda ham aynan namoyon bo'ladi. Integratsion ta'limning ommalashuvi bilan, asta-sekin tabiatshunoslik fanlari hamda ijtimoiy-gumanitar fanlar integratsiyasi yuzaga kelmoqda va bu oliy ta'limda ekologik axloqqa doir ekoetika fanlarini yuzaga keltirmoqda. Dunyo tajribasidan foydalanish va bunday neokologik ta'limni bartaraf qilish maqsadida rivojlangan davlatlar tajribasini o'rganish, ularning ahamiyatli jihatlari milliy ta'lim tizimiga olib kirish muhim pedagogik vazifalardandir.

Ekologlar kasbiy kompetensiyalarining shakllanish modeli – ekologik ta'limning tarkibiy qismlarining o'zaro bog'liqligi. Bu ekolog mutaxassislar kasbiy faoliyatining o'ziga xos xususiyatlari va ijtimoiy talab bilan bog'liq. Masalan, texnik-ekologlarning kasbiy kompetensiyalarini shakllantirish uchun yaratilgan modelning asosiy xususiyati – mazkur tarkibiy qismlarning integratsiyalashdan iborat bo'lib, u ta'lim jarayonini kompleks yo'naltirilganligidan mutaxassislarni shakllantirishni kuchaytiradi. Natijada: *Birinchidan*, ekologik ta'lim jamiyat rivojining asosiy omillaridan biri ekanligini bildiradi. Ekologik ta'lim insonlarni tabiatga bo'lgan munosabatini o'zgartirishga qaratilgan fikrlashuvga, xulq va atvor stereotiplarining shakllanishiga, iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishiga, har bir davlat va inson tomonidan kasbiy etikaning yangi tamoyillarini qabul qilishga, madaniyat va adolatga, ba'zi bir cheklovlarning o'rnatilishiga, ekosfera qonunlarining rivojiga qaratilgandir. *Ikkinchidan*, bu holat ekologning kasbiy kompetensiyasi uchun pedagogik sharoitni shakllantirishni aniqlashtiradi. *Uchinchidan*, ekologik ta'lim modelining tuzilishi texnologik algoritmi kelajakda ekologik ta'limni joriy etishni tashkil etadi. *To'rtinchidan*, ekologik ta'lim jahon standartlariga javob berishga yo'naltiradi va ekologlarda shu jarayonni ishlab chiqarish, tashkiliy-boshqaruv va axborot-analitik faoliyatlari bilan bog'lashni sinflashtiradi. *Beshinchidan*, yangi axborot texnologiyalarni joriy etish ekologik ta'limning tez moslashuvchanligini ko'rsatadi. *Oltinchidan*, ilm-fan bilan birga ekologik madaniyatni ham rivojlantiradi. Bular, o'z navbatida, hayotiy tajribalardan kelib chiqadi va axloqiy prinsiplarga yondashadi. Demak, xorijiy tajriba shuni ko'rsatmoqdaki, ekologik ta'lim nafaqat ixtisoslikka tomon yo'naltirilgan, balki u yuksak ekologik ma'naviyatli shaxs tarbiyasiga ham qaratilgandir. Xorijiy mamlakatlarda ekologik ta'lim va tarbiya milliy mentalitet va regional xususiyatdan kelib chiqqan tarzda olib borilmoqda. Shuning uchun ham ekologik ta'lim va tarbiya har bir davlat va mahalliy sharoitdan kelib chiqqan uning normativ asoslari yaratiladi.

Oliy ta'limda ekologik ta'lim tabiat muhofazasi masalalarining ilmiy asoslarini chuqur va har tomonlama o'rganish, inson faoliyati natijasida biosferada ro'y berayotgan hodisalarning sabab va

qonuniyatlarini tahlil qilish dolzarb vazifalardan biri bo'lib qolmoqda. Talabalarda ekoetik kompetentlikni rivojlantirishda ulardagi ekologik huquqiy mas'uliyatni shakllantirish talab etiladi. Ekologik huquqiy mas'uliyat funksiyalaridan biri – talabani tabiatni muhofaza qilish faoliyatini, amaliy xatti-harakatlarini shakllantirish va rivojlantirish jarayonini regulatsiya qilishdan iborat. Ijtimoiy mas'uliyat muammosining tadqiqotchilaridan biri V.I.Speranskiy fikriga ko'ra, mas'uliyat hissining shakllanishi bilan insonning shaxsga aylanishi, uning ijtimoiy faolligi boshlanadi"[15;148-b]. Bunda muallif, mas'uliyatni shaxs shakllanishining asosi deb bilgan va uning sifatini belgilaydigan mezon darajasiga ko'targan. Vaholanki, mas'uliyat hissining har qanday darajasi yoki shakli «inson sifatini» belgilashga da'vogarlik qila olmaydi. Ekologik mas'uliyat ham ekologik tartib-qoidalarning qattiqligi, jazoning muqarrarliligi bilan emas, unga ichki hurmatning mavjudligi bilan belgilanadi. Shu bois, talabalarda ekologik axloqiy mas'uliyatni shakllantirish va ularning tabiatga cheksiz hurmatini shakllantirish muhim ijtimoiy-pedagogik vazifalardandir.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, ekologik huquqiy normalar nisbatan turg'un, buning mazmunini esa uning doimiy rivojlanib borishi bilan izohlash kerak, lekin amaliyotda hamma vaqt shunday bo'lavermaydi. Ekologik huquqiy normalarning o'ziga xos muhim xususiyati: *birinchidan*, ekologik munosabat subyektlarining faolliklarini maqsadga muvofiq yo'naltirilishi bilan xarakterlanadi, ya'ni u ekologik faoliyatning doirasini, tartibini, tashkiliy bog'lanishlarini belgilab turadi. *Ikkinchidan*, boshqa ijtimoiy munosabatlarni reglamentlashtirishda ichki e'tiqod, jamoatchilik fikri ustuvor xarakterga ega bo'lsa, ekologik huquqiy normalar, asosan, davlatning "majburlash", ta'qiqlash kuchlariga tayanadi. Aynan shunda, uning samaradorligi ham, o'zirlilari ham namoyon bo'ladi. Xususan, bugungi kunda ekologik huquqiy normalarning, aktlarning nisbatan turg'unligi ekologik vaziyatning dinamik rivojlanish talablaridan orqada qolishiga olib kelmoqda. Buning ustiga, ekologik huquqiy normalar antiekoetik xatti-harakatlarni baholashda aniq mezonlar majmuasiga ega emas. Shuning uchun ham talabalarda ekologik axloqiy normalarga hurmat va munosabatni shakllantirish, majburlash emas, g'amxo'rlikka asoslangan munosabatni shakllantirish talab etiladi.

Shuningdek, talabalarda ekoetik kompetentlikni rivojlantirishda ularning jamiyatning bir a'zosi sifatidagi ekologik nazorat mas'uliyatini ham shakllantirish talab etiladi. Ekologik monitoring muayyan uslublar yordamida ekologik vaziyatni, uning rivojlanish tendensiyasini aniqlab, «sof» texnik-texnologik tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat bo'lsa, "ijtimoiy-ekologik nazorat" – inson va jamiyatning tabiatga ta'sir faoliyatini, "sof" subyektiv omillarning munosabatlarini nazorat qilish, uni takomillashtirish yo'nalishlarini ko'rsatish funksiyalarini bajaradi.

Jamiyat rivojlanib borishi bilan rasmiy ekologik nazorat funksiyalari takomillashuvi, insoniyatning, biosfera muvozanatini saqlab qolishdan iborat, ekologik ehtiyojlari darajasiga mos keladi. Shu bilan birgalikda, norasmiy ijtimoiy-ekologik nazorat ham umuminsoniy axloqiy tamoyillar va qonunlarda mustahkamlanib, u o'z funksional faoliyat doirasini kengaytirib boradi, ya'ni ekologik mas'uliyatni anglashda insonning ichki ma'naviyati bilan bog'liq: «uyat», «burch», «vijdon», «e'tiqod» kabi motivlarning roli kuchayadi.

Respublikamizda ekologik vaziyatni nazorat qilishning zamonaviy texnik vositalariga ega bo'lgan mukammal tizimini yaratib, uning tashkiliy jihatlarini kuchaytirish dolzarb muammo bo'lib turibdi. Jahon miqyosida, rivojlangan mamlakatlarda keng qo'llanilayotgan ekologik kosmik nazorat tizimiga a'zo bo'lish imkoniyatlarini qidirib topish lozim. Bundan tashqari, umumiy ekologik vaziyat haqida axborot markazi – ekologik axborotlar, ma'lumotlar bankini tashkil qilish kun tartibida turibdi.

Talabalarining ekologik vaziyatni keskinlashtiruvchi antropogen ta'sir haqidagi haqqoniy axborotlarga ega bo'lishi norasmiy nazorat ko'lamini, yo'nalishini belgilaydi va uning natijalariga ta'sir ko'rsatadi. Talabalarda ekologik vaziyat haqida to'liq, obyektiv axborotlarning yetishmasligi, "informatsiya qashshoqligi" tabiatni huquqiy muhofaza qilish vazifasining tashkiliy qiyinchiliklarini keltirib chiqaradi, ya'ni oshkora ma'lumotlarning mavjudligi jamiyatning "tabiiy muhitga munosabatini belgalashi va inson sog'lig'ini saqlashi uchun zarur"[15]. Ta'kidlash kerakki, hamma sohada bo'lgani kabi, tabiatni huquqiy muhofaza qilishda ham yetarli, obyektiv informatsiya bo'lmasa, dezinformatsiya vujudga keladi. Shu bois, talabalarda ekologik vaziyat to'g'risida aniq ma'lumotlar bo'lishi ularda axloqiy munosabatning shakllanishiga ta'sir ko'rsatadi.

Shu bilan birga, talabalarda ekologik axloqiy kompetentlikni rivojlantirishda ulardagi ekologik stereotiplarni o'rganish, ijobiy jihatlarini takomillashtirish va ta'lim tizimida foydalanish, salbiy ekologik mas'uliyatsizlikni, xudbinlikni keltirib chiqaruvchi, ekologik muammolarni yuzaga keltiruvchi, loqaydlikni oshiruvchi stereotiplarni bartaraf etish talab etiladi. Ekologik stereotiplar nisbatan turg'un bo'lib, oldingi avlod tajribalarini umumlashtirish jarayonida, mavjud ekologik hayot tarzining mazmuniga aylanadi. Ekologik stereotiplar retrospektiv planda, yuzaki qaraganda, ekologik vaziyatlarga mos keladigan faollik va mas'uliyatni huquq vositasida chegaralaydigan hodisa bo'lib ko'rinadi, lekin aynan shu ekologik

stereotiplarning amalda namoyon bo'lishi, tabiatni muhofaza qilish sohasidagi faollik va mas'uliyatni ifodalaydi. Ijtimoiy birliklarning mavjudlik xususiyatlariga mos ravishda ekologik preventiv nazoratning turli uslub va vositalaridan foydalanuvchi bevosita yoki bilvosita shakllari mavjud bo'lib, ekologik normalar, tamoyillar, tartib-qoidalar majburan tatbiq etilmasdan, balki ekologik ongliklik, o'z-o'zini nazorat qilish – faollik va mas'uliyatning zaruriy shartiga aylanadi. Ma'lum ma'noda, ma'muriy va huquqiy nazorat vositalari hamda uslublari antieologik faoliyatni chegaralasa-da, lekin ekologik faollik va mas'uliyat hissini kuchaytirishga bilvosita ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun bunday xatti-harakatlarni, shart-sharoitlarini bartaraf etishda faollik va mas'uliyatni oshiradigan omillarning rolini kuchaytirish kerak bo'ladi.

XULOSA

Ekologik faollik va mas'uliyatni kuchaytirishning huquqiy omillari, o'zicha, shu xislatlarning "inson sifatiga" aylanishini bildirmaydi. Buning uchun, ekologik faollik va mas'uliyatni tarbiyalash muammosiga davlat miqyosida majmuaviy-tizimli tarzda yondashib, uni umummilliy mafkura ishining markaziga ko'chirilishi muhimdir. Ayniqsa, ekologik faollik va mas'uliyat, hozircha, ommaviy tus olmagan vaziyatda, bevosita shu sohada ishlayotgan kishilarning kasbiy faolligini va mas'uliyatini oshirish birinchi navbatdagi vazifadir. Chunki, birinchidan, kasbiy darajada ekologik faollik va mas'uliyatni oshirish, shu xislatlarni keng xalq ommasiga transformatsiya qilish vositasi hisoblanadi; ikkinchidan, hozircha jamiyatda uning barcha a'zolarining ekologik faolligini va mas'uliyatini oshirish uchun zarur bo'lgan moddiy, texnikaviy, tashkiliy imkoniyatlar chegaralangan; uchinchidan, kasbiy ekologik faollik va mas'uliyat, o'z «sifatiga» ko'ra, boshqa ijtimoiy qatlamlar uchun andoza rolini bajaradi.

Xulosa qilganda, talabalar ongiga, turmush tarziga tabiatni muhofaza qilishning ahamiyatini singdirish kerak. Bu faoliyat tabiatni muhofaza qilishning tarixiy meroslarini, qadriyatlarini, vorislik tamoyillariga ko'ra, konkret ekologik vaziyat xususiyatlaridan kelib chiqib, ijodiy rivojlantirishga asoslanadi. Uning samaradorligini ko'tarish uchun ta'lim-tarbiyaning hamma bo'g'inlarini, bosqichlarini ekologiyalashtirish orqali ekologik tafakkurni rivojlantirish, ommaning ekologik siyosiy faolligini oshirish zarur bo'ladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 27 май 434-сонли «Ўзбекистон Республикасида Экологик таълимни ривожлантириш концепциясини тасдиqlаш тўғрисида»ги қарори (Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 28.05.2019 й., 09/19/434/3189-сон).
2. Абдуллаев З. Экологические отношения и экологическое сознание. Тошкент: Зиё. – 2004.
3. Бганба-Церера В.Р. Становление экологической этики. Москва: СК Сфера. – 1992.
4. Моисеев Н.Н. Экология и образование. М.: ЮНИСАМ. – 1996.
5. Нигматов А. Экология нима. Тошкент: ТДЮИ нашриёти. – 2002.
6. Нигматов А. Экологиянинг назарий асослари. Тошкент. – 2013.
7. Нигматов А., Абдуназаров Л., Мухамедов Ш. Касбий экологик таълим ва тарбия. Тошкент: Иқтисодиёт-молия. – 2016.
8. Нигматов А.Н. Миллий касбий таълимда узлуксиз экологик таълимнинг асосий муаммолари ва истиқболлари / Миллий касбий таълимда узлуксиз экологик таълим тизимининг илмий асослари: муаммолари ва истиқболлари. Илмий-амалий анжуман материаллари. Тошкент: ЎЗМУ нашриёти. – 2012.
9. Нигматов А.Н., Абдуназаров Л.М. Экологик таълимнинг методологик асослари // География жамияти илмий журнали. Тошкент. – 2016. №49.
10. Нигматов А.Н., Абдуназаров Л.М., Тобилов О.Қ. Экологик таълим ва тарбияда хорижий таъриба / Фарғона водийси ресурс салоҳиятидан фойдаланишнинг геоэкологик асослари. Республика илмий-амалий анжумани. Фарғона. – 2017.
11. Нигматов А.Н., Абдуназаров Л.М., Мухамедов Ш.Н. Касбий экологик таълим ва тарбия.– Тошкент: Iqtisod-Moliya. – 2016.
12. Хошимова И. Диалектика глобального, регионального и локального в экологии: Автореф. дисс. ... докт. филос. наук. – Ташкент. – 1992.
13. Abdunazarov L.M. Ekologik ta'limni intellektuallashtirish zaruriyati va yo'llari / Geografiya XXI asrda: muammolar, rivojlanish istiqbollari. Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi. Samarqand. – 2017.
14. www.econews.uz - Ўзбекистоннинг экологик сайти.
15. Сперанский В.И. Социальная ответственность личности: судность и особенности формирования.- Москва.: Наука. 2006.- С.148.